

DE NEDERLANDEN

met buitenlandse ogen

Editors
Bas Hamers & Muriel Waterlot

Wydawnictwo KUL
Lublin 2015

Recensenten
Prof. dr Stefan Kiedroń
Doc. Mgr. Marketa Štefková, PhD

Ontwerp kaft en titelblad
Agnieszka Gawryszuk

© Copyright by Wydawnictwo KUL, Lublin 2015

ISBN 978-83-8061-191-7

Wydawnictwo KUL, ul. Konstantynów 1 H,
20-708 Lublin, tel. 81 740-93-40, fax 81 740-93-50,
e-mail: wydawnictwo@kul.lublin.pl,
<http://wydawnictwo.kul.lublin.pl>

Druk i oprawa:
volumina.pl Daniel Krzanowski
ul. Ks. Witolda 7-9, 71-063 Szczecin,
tel. 91 812 09 08, e-mail: druk@volumina.pl

De twee Unies, Lublin (1569) en Utrecht (1579), en andere ‘tweelingen’ uit de cultuur en geschiedenis van de Poolse en Nederlandse Gouden Eeuw

Marcin Polkowski (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin)

Title: THE TWO UNIONS, LUBLIN (1569) AND UTRECHT (1579), AND OTHER ‘TWINs’ FROM THE CULTURE AND HISTORY OF THE POLISH AND DUTCH GOLDEN AGE

Abstract: This article presents a comparative analysis of the history and culture of the Dutch Republic and the Polish-Lithuanian Commonwealth (16th-18th century). The ‘twins’ of the title are *lieux de mémoire* which, like the two Unions (Utrecht and Lublin), are similar in their profound significance for each country’s cultural, political and social evolution, and are regarded as important symbols of identity to the present day. What are the most important ‘twins’ in the history of the Commonwealth of Poland and Lithuania and the Dutch Republic? Why are there so many parallels in the history of these cultural areas, despite other, obvious differences? Is it a coincidence, or are there more profound reasons? The answer will be presented in this article.

Keywords: Dutch history – Polish history – comparative analysis – lieux de mémoire – loci communes

Inleiding

Polen en de Lage Landen – men kan met een knipoog zeggen dat deze cultuurgebieden elkaars tegenpolen zijn... Tegenwoordig lijken de verschillen tussen beide immers groter te zijn dan de overeenkomsten. Lijkt een poging om overeenkomsten tussen deze cultuurgebieden te ontdekken niet op het spreekwoordelijke “vergelijken van appels met peren”? De cultuur- en literatuurwetenschapper zal zo’n afwijzende opmerking echter niet als het einde van de discussie zien. Behalve voor de hand liggende verschillen bestaan er immers ook talrijke, maar meestal veel minder evidente cultureel-historische overeenkomsten tussen deze beide gebieden.

Een belangrijke term in de cultuurwetenschap is tegenwoordig de *plaats van herinnering* (*lieu de mémoire*).¹ Een plaats van herinnering is een zowel tijdelijk als ruimtelijk gesitueerde plaats (*locus*) die met een historische gebeurtenis verbonden is of ernaar verwijst, en daarnaast in de mentaliteit van de bewoners van het gebied in kwestie over een belangrijke symbolische waarde beschikt. Deze plaats kan fysiek en materieel zijn (bijvoorbeeld een standbeeld of een gebouw), maar ook immaterieel (bijvoorbeeld een situatie uit het verleden of een belangrijke cultuurtekst). In dit artikel zal een poging worden gedaan een aantal *lieux de mémoire* te vinden, bestaand uit historische gebeurtenissen en letterkundig-culturele

¹ De term *lieu de mémoire* werd ingevoerd door de Franse cultuurhistoricus Pierre Nora in 1974. Voor een recente analyse en toepassing van dit begrip zie Szpociński 2008. Een Nederlandse uitwerking van dit concept is te vinden in de vierdelige serie *Plaatsen van herinnering* onder redactie van H.L. Wesseling (Amsterdam, 2005-2006). Zie: Wesseling 2005 en Tollenbeek & te Velde 2009.

begrippen die een ‘tegenpool’ in het andere cultuurgebied hebben. Men kan deze ‘paren’ colloquiaal ‘tweelingen’ noemen. Toch is deze term té impressionistisch; in plaats daarvan zal de term *gemeenplaatsen* (Pl: *miejsca wspólne*) of in het Latijn: *loci communes* worden gehanteerd voor analoge (of sterk op elkaar lijkende) plaatsen van herinnering uit beide cultuurgebieden. Door een ‘gemene deler’ aan te wijzen is het mogelijk te constateren dat verschillende *loci* of *topoi*, ondanks een uiteenlopende geografische en culturele herkomst, tot één gemeenplaats (*locus communis*) kunnen worden herleid aan de hand van gedeelde kenmerken of eigenschappen.

Voor een voorbeeld van een *locus communis* uit de context van de Pools-Nederlandse vergelijkende cultuur- en literatuurwetenschap, kan men verwijzen naar de door Andrzej Borowski besproken topos van het ‘hart van Europa’ (*cor Europae*). Deze gemeenplaats blijkt even belangrijk te zijn voor het culturele zelfbeeld van de inwoners van België (en met name de Brusselaars) als voor de Polen (Borowski 2003). Ook in zijn monografie *Iter Polono-Belgo-Ollandicum*, ondergetiteld: *Cultural Relationships between the Commonwealth of Poland and the Netherlands in the 16th and 17th centuries*, structureerde Andrzej Borowski de relaties tussen de Polen en de Nederlanders in de vroegmoderne tijd rondom een aantal *loci communes* die bepalend zijn geweest voor de identiteit van de deelnemers van deze contacten. Onder deze *loci communes* vermeldde Andrzej Borowski als belangrijkste het humanisme en de Reformatie (Borowski 2007:29-31). Bovendien wees hij in zijn onderzoek veelvuldig op het bestaan van culturele analogieën tussen de Nederlanden en het oude Polen. Een voorbeeld hiervan kunnen de overeenkomsten zijn tussen de ethnogenetische mythen (d.w.z. mythen over de historische oorsprong van de eigen bevolkingsgroep) die in de renaissance onder de Nederlandse en Poolse humanisten zijn ontstaan. Wat dit betreft, bestaat er een opmerkelijk ‘tweelingenpaar’ uit enerzijds de Bataafse mythe en anderzijds het Sarmatisme (Borowski 2007:34-38).

Een hiermee vergelijkbare methode zal in deze bijdrage gevolgd worden. In een zestal korte onderhoofdstukken zullen een aantal *loci communes* uit de geschiedenis van het vroegmoderne (1500-1800) Polen en de Lage Landen worden aangewezen en geanalyseerd. De aandacht zal daarbij uitgaan naar de *lieux de mémoire* die een aantoonbaar belangrijke functie in het cultuursysteem van beide landen hebben. Ze worden hieronder met de volgende Latijnse termen aangeduid: *Aurea aetas* (De Gouden Eeuw van het Pools-Litouwse Gemenebest en de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden); *Unia* (de Unies van Lublin en Utrecht); *Tolerantia* (de religieuze tolerantie als gemeenplaats); *Refugium* (het Gemenebest en de Republiek als wijkplaatsen voor religieuze dissidenten); *Libertas* (de politieke vrijheid als gedeelde waarde); *Finis?* (de gelijktijdige ondergang van de Republiek en het Gemenebest). Deze gemeenplaatsen verstrekken het bewijs dat ondanks veel evidente verschillen men toch in het verleden van beide cultuurgebieden een gemeenschappelijk cultureel en historisch

ritme kan ontdekken. Ter afsluiting zal de aanwezigheid van de hiergenoemde *loci communes* worden verklaard door te verwijzen naar de geworteldheid van zowel de Nederlandse als Poolse cultuur in het christelijk-klassieke erfgoed van Europa.

Aurea aetas

Wie naar ‘tweelingen’ uit de Poolse en Nederlandse cultuur en geschiedenis op zoek is, mag gerust bij het begrip van de Gouden Eeuw (*aurea aetas*) beginnen. Deze term vormt namelijk een van de belangrijkste *loci communes* uit de geschiedschrijving van deze beide gebieden.

In de Oudheid bestond het idee dat de menselijke geschiedenis in vier tijdperken verdeeld was, waaraan men de naam van achtereenvolgens de gouden, zilveren, bronzen en ijzeren eeuw gaf. De eeuw van goud was verreweg het beste: een waar paradijs op aarde. Iedereen was gezond en gelukkig, net als Adam en Eva in het Hof van Eden voor de val. Er waren geen wetten, maar ook geen misdaad; niemand moest werken, maar niemand leed honger. Er was eten en drinken in overvloed: zoals in Luilekkerland vloeiende het land letterlijk over van melk en honing. Er waren ook geen oorlogen. Natuurlijk duurde deze toestand niet lang. Algauw werd de Gouden Eeuw vervangen door een minder gunstige; uiteindelijk kwam de eeuw van ijzer, die gekenmerkt wordt door oorlogsgeweld en bloedvergieten. Deze laatste is volgens de antieke schrijvers de eeuw waarin de mensheid nog steeds verkeert. Dit beeld van de Gouden Eeuw is bekend geworden mede dankzij de Romeinse dichter Ovidius, die een beschrijving ervan in de *Metamorfosen* 1:89-112 geeft. Door teksten als deze verlangde de mens in de Oudheid uiteraard naar de Gouden Eeuw. Men hoopte dat deze gelukkige tijd ooit nog zou terugkeren. De meest bekende literaire uiting van deze hoop is de Vierde Ecloge van Vergilius.

De topiek van de mythologische Gouden Eeuw werd eerst door de oude Romeinen en vervolgens door de humanisten in overdrachtelijke zin geprojecteerd op perioden uit de geschiedenis. Elke tijd van politieke, economische en culturele ontplooiing verdiende de naam van een ‘Gouden Eeuw’. In de Nederlanden werd de topos van de Gouden Eeuw voor het eerst toegepast in een eigentijdse context door de rederijkers Matthijs de Castelein en Cornelis Everaerts. Deze dichters verwezen met de term *aurea aetas* naar de bloeiperiode van de kunst en cultuur onder de Bourgondische en Habsburgse vorsten Filips de Schone of Karel V (Ma-reel 2010:222-228). In de zeventiende eeuw werd het beeld van de *aurea aetas* verwerkt tot een topos van het Nederlandse lofdicht (*encomium*) door bijvoorbeeld Joost van den Vondel² of Jan van der Veen (Polkowski 2012:300-301). Anderzijds distantieerde men zich vaak van het klassieke beeld van de Gouden Eeuw. Vanwege de oorlogen die aan alle kanten rondom

² Zie Vondels gedicht ‘De Beemster. Voor Karel Looten’, geciteerd in. Gelderblom 1979.

de Nederlandse gewesten gevochten werden, vonden veel van Vondels tijdgenoten de “ijzeren eeuw” beter passen bij de werkelijkheid waarin ze leefden (Frijhoff & Spies 2000:63-69).

De meeste historici zijn het er tegenwoordig over eens dat de term ‘Gouden Eeuw’ een vaste plaats in de geschiedenis van de Nederlanden heeft verworven.³ De zeventiende eeuw wordt over het algemeen beschouwd als de Gouden Eeuw van de Noordelijke Nederlanden (Schenkeveld-van der Dussen 1994:9). Dit was een voorspoedige tijd waarin de literatuur, de schilderkunst en de wetenschap een hoog niveau van ontwikkeling bereikten: de eeuw van Rembrandt, Rubens en Vermeer, van Hooft, Vondel en Huygens, Stevin en Leeuwenhoek, Piet Hein en Michiel de Ruyter...⁴ Daarnaast constateerde men in de geschiedenis van de Lage Landen nog andere “Gouden Eeuwen”. Deze naam werd bijvoorbeeld gegeven aan de bloeiperiode van Antwerpen onder keizer Karel V (Voet 1973).

Tegelijkertijd ontbreekt het niet aan forse kritiek op de historiografische notie van een Gouden Eeuw. Zo vond Johan Huizinga dit klassieke beeld ontoereikend ten opzichte van de Nederlandse zeventiende eeuw. Hij schreef niet zonder ironie:

[...] Het is de naam Gouden Eeuw zelf die niet deugt. Hij smaakt naar die aurea aetas, dat mythologische Luilekkerland, dat ons bij Ovidius reeds als scholieren lichtelijk embêteerde. Als ons bloeitijdperk een naam moet hebben, laat het dan zijn naar hout en staal, pek en teer, verf en inkt, durf en vroomheid, geest en fantasie. Gouden eeuw zou beter passen bij de achttiende eeuw, toen het goud gemunt in de geldkisten lag (Huizinga 1956:162).

De kritische opvatting van Huizinga werd stilzwijgend overgenomen door veel moderne historici. Voor hen staat het metaforische ‘goud’ van de Gouden Eeuw (de ‘grote namen’ uit de vaderlandse geschiedenis) niet meer in het centrum van de belangstelling. Van dit ‘goud’ hebben deze historici hun aandacht verplaatst naar het ‘kopergeld’, dat wil zeggen, naar de lotgevallen van de doorsnee mens, die meestal slechts heel weinig van de pracht en praal, die de Gouden Eeuw gekenmerkt zouden hebben, in zijn dagelijks leven mocht ervaren.⁵

Ook de Poolse (literaire) geschiedschrijving kent het begrip van de ‘Gouden Eeuw’. Dit tijdperk begint in Polen eerder dan in de Nederlanden, namelijk al in de vroege 16^e eeuw, en eindigt ook eerder, nog vóór de eerste helft van de 17^e eeuw⁶. Het kenmerkte zich door de forse territoriale expansie van het Koninkrijk van Polen en het Groothertogdom Litouwen, die

³ Deze term werd hergewaardeerd door onder meer door Van Deursen 1996, 37-38.

⁴ Zie Van Deursen 1996:37. Dit traditionele beeld van de Gouden Eeuw heeft veel te danken aan het populariserende werk van Pieter Lodewijk Muller, *Onze gouden eeuw. De Republiek der Verenigde Nederlanden in haar bloeitijd*, Leiden, 1897.

⁵ Het klassiek geworden voorbeeld van deze aanpak is Van Deursen 1991.

⁶ Zie bijv. het hoofdstuk “Złoty wiek polityki polskiej (1526-1632)” [De gouden eeuw van de Poolse politiek (1526-1632)], in Ekes 2010:199-276.

sinds 1385 (de Unie van Krewa) door een dynastieke unie onder Ladislaus Jagiełło (ca. 1352-1434) verenigd waren. Onder de koningen van de Jagiellonen-dynastie zijn het Koninkrijk Polen en het Groothertogdom Litouwen een samengestelde staat geworden, bestaande uit twee landen verbonden door de persoon van één vorst. Ook Poolse steden, met name Krakau, beleefden vanaf de helft van de 15e tot de helft van de 17e eeuw een eigen Gouden Eeuw (Fabiański 2014).

De Pools-Litouwse toenadering van de “Gouden Eeuw” mag gezien worden als een ontmoeting tussen Oost en West. De stad Lublin zelf wordt vaak gekarakteriseerd als een plaats waar culturele invloeden uit Oost- en West-Europa elkaar ontmoeten. Een memorabele uitspraak hierover werd gedaan door de heilige paus Johannes Paulus II tijdens zijn bezoek aan Lublin (9 juni 1987):

To miasto posiada swą historyczną wymowę. Jest to nie tylko wymowa Unii Lubelskiej, ale wszystkiego, co stanowi dziejowy, kulturowy i religijny kontekst tej unii. Cały wielki dziejowy proces spotkania pomiędzy Zachodem a Wschodem. Wzajemnego przyciągania i odpychania. Odpychania – ale też przyciągania. Ten proces należy do całych naszych dziejów (Jan Paweł II 1999:2).

[Deze stad heeft haar historische betekenis. Deze betekenis bestaat niet alleen uit de betekenis van de Unie van Lublin, maar uit de volledige historische, culturele, ethische en religieuze context van deze Unie. Het grote eeuwenlange proces van de ontmoeting tussen het Westen en Oosten. Van wederzijds aantrekken en afstoten. Afstoten – maar ook aantrekken. Dit proces behoort tot onze hele geschiedenis...]

Veel *lieux de mémoire* in de ruimtelijke topografie van Lublin symboliseren deze interpersoonlijke en interculturele ontmoetingen. Niets vertegenwoordigt ze mogelijkwijze beter dan de Kerk van de Heilige Drieëenheid op het Kasteel van Lublin. Dit gebouw in de West-Europese gotische stijl van de tweede helft van de 14^e eeuw, werd in 1418 van binnen versierd met Oost-Europese, Byzantijns-Russische fresco's geschilderd voor koning Ladislaus Jagiełło (Michalska 2014:463-466), die toen in Lublin verbleef.

Ook de Nederlandse Gouden Eeuw werd door historici in termen van een ontmoeting beschreven. Johan Huizinga schreef over de Nederlanden als een bemiddelaar tussen Oost- en West-Europa (Huizinga 1968). Wetenschappers hebben er op gewezen dat de sterk verstedelijkte gebieden van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden als een “*literair-culturele stapelmarkt*” dienden, waar een dynamische culturele uitwisseling plaatsvond (Schenkeveld-van der Dussen 1991:149-169).

De Pools-Litouwse Gouden Eeuw viel samen met de cultuurbeweging van het humanisme en renaissance. Dit was net als in de Nederlanden een tijd van vrede, economische voorspoed, en opbloei op het gebied van de kunst en literatuur (Davies 1990:207-212). Deze periode

wordt vertegenwoordigd in de Poolse geschiedenis door de namen van astronoom Nicolaus Copernicus, staatsman Jan Zamoyski, de dichter Jan Kochanowski, hofprediker Piotr Skarga en vele anderen. In deze tijd ontwikkelden zich ook hechte banden met de Nederlanden. Op de Pools-Litouwse Gouden Eeuw volgde tenslotte, vanaf de helft van de 17^e eeuw, een Zilveren Eeuw (Jasienica 1989) die zich kenmerkte door een toenemend gebrek aan politieke en maatschappelijke stabiliteit, door oorlogen en steeds meer ingrijpende pogingen van buitenlandse mogendheden om de soevereiniteit van het Gemenebest te beperken.

Unia

Een van zijn hoogtepunten heeft de Poolse Gouden Eeuw in Lublin bereikt. Op 1 juli 1569 ondertekenden afgevaardigden uit het Koninkrijk Polen en Groothertogdom Litouwen in deze stad de Unie van Lublin. De Unie betekende het ontstaan van een federatieve staat: het Pools-Litouwse Gemenebest (*Rzeczpospolita Obojga Narodów* – De Republiek van Beide Volkeren). Volgens dit document werden Polen en Litouwen “een gelijkberechtigd en ondeelbaar

lichaam”.⁷ Polen en Litouwen behielden hun afzonderlijke instituties (parlementen, rechtbanken), de eigen officiële taal en het eigen leger, maar ze werden één staat met één staatshoofd, één wetssysteem en een gezamenlijk binnen- en buitenlands beleid. De Unie van Lublin was een vrijwillig verbond tussen gelijke partners. Dit verbond werd gesloten om een gemeenschappelijk doel te realiseren: de vreedzame ontwikkeling van beide volkeren en gezamenlijke verdediging tegen aanvallen van buitenaf (Davies 2007:597-597, Kłoczowski 1999:13-14).

Vandaag de dag herinneren twee *lieux de mémoire* aan deze belangrijke historische gebeurtenis. De eerste is verankerd in de topografie van de stad – dit is het monument van de Unie van Lublin: een zwarte gietijzeren obelisk uit 1826 ontworpen door Paweł Maliński (afb. 1). Op een van de zijpanelen bevindt zich een bas-

Afb. 1. De obelisk van de Unie van Lublin

⁷ “[...] jedno nieróżne i nierozdzielne ciało” (Kłoczowski 1999:13).

relief met een beeld van twee gekroonde, in classicistisch gewaad getooide vrouwen die elkaar de hand reiken. Deze iconografische voorstelling symboliseert de vrijwillige aard van het verbond tussen Polen en Litouwen. Dit standbeeld bevindt zich op Plac Litewski (het Litouwse Plein). De naam van dit plein verwijst naar het feit dat hier in 1569 de Litouwse afgevaardigden met hun hofhouding hun kamp hadden opgeslagen (Michalska 2014:276-278).

Afb. 2. Jan Matejko, *De Unie van Lublin*.

De tweede plaats van herinnering is het schilderij van Jan Matejko *Unia Lubelska* [Unie van Lublin] (1869) (afb. 2). Dit imposante werk (298 x 512 cm) in de stijl van het academisch realisme werd door Matejko vervaardigd als één in een lange reeks taferelen uit de Poolse geschiedenis. *De Unie van Lublin* vertegenwoordigt de beste aspecten van Matejko's kunst, met name zijn vermogen om een nauwgezet realisme te verenigen met psychologische diepgang. Dit schilderij had een onderliggende politieke boodschap: de oude eendracht van Polen en Litouwen, die door de Russische bezetter na de mislukte Januariopstand (1863) verstoord werd, zou opnieuw moeten worden hersteld. Dit schilderij werd door het Nationaal Museum van Warschau in bruikleen gegeven aan Muzeum Okręgowe [het Regionaal Museum] in het Kasteel van Lublin⁸.

Precies tien jaar na de Unie van Lublin ondertekenden de vertegenwoordigers van de Nederlandse gewesten als reactie op de katholieke Unie van Atrecht (6 januari 1579) een Unie met een vergelijkbaar doel: de Unie van Utrecht (23 januari 1579). Dankzij de Unie van Utrecht werd een belangrijke stap gezet naar het ontstaan van een nieuwe staat: de Republiek

⁸ Voor een beknopte beschrijving zie de tekst ontleend aan J.M. Michałowski, *Jan Matejko*, Warszawa 1979, geciteerd in www1.

der Zeven Verenigde Nederlanden. De tot de Unie toegetreden gewesten werden verenigd “[...] alsof zij maar één provincie waren” (Van Deursen 1996:18); ze behielden hun soevereiniteit en hun afzonderlijke instituties, maar werkten voortaan samen om de strijd tegen Spanje voort te zetten.

Afb. 3. Het standbeeld van Jan van Nassau voor het Academieggebouw in Utrecht (foto ca. 1892)

Afb. 4. A. van der Pelt,
De Unie van Utrecht

Tegenwoordig herinnert een belangrijke *lieu de mémoire* in de topografie van Utrecht aan de Unie die daar 436 jaar geleden werd ondertekend. Dit is het standbeeld van Jan van Nassau, oudste broer van Willem van Oranje en een van de drijvende krachten achter de Unie van Utrecht. Dit standbeeld, gemaakt naar een ontwerp van beeldhouwer Jean Theodore Stracké, werd onthuld in 1883 (afb. 3). Een minder bekende iconografische voorstelling van de Unie van Utrecht is een schilderij door de nu vrijwel volledig vergeten Nederlands kunstschilder A. van Pelt (1815-1895) (Levie 1978:165).

Op Van Pelts werk is te zien hoe een zeer schamel ogende Willem van Oranje tegen een tafeltje aanleunt waarop de Unie van Utrecht ligt (afb. 4). De heldere kleur van het blad steekt sterk af tegen de donkere schaduwen van het vertrek waarin deze ogenschijnlijk heel bescheiden plechtigheid plaatsvindt. De pretentieloze eenvoud van deze

scène doet denken aan de stereotiepe kenmerken van de Nederlandse cultuur van de Gouden Eeuw: nuchterheid en burgerlijkheid.⁹

Dit schilderij bevindt zich niet in Utrecht, maar in het Belasting en Douane Museum te Rotterdam (nr 00515) (www2). Kenden de ondertekenaars van de Unie van Utrecht het tien jaar oudere Poolse document? Dit valt niet uit te sluiten. Er waren immers contacten tussen de Nederlanden en Polen. Marnix van Sint Aldegonde, de rechterhand van Willem van Oranje, reisde bijvoorbeeld met een diplomatieke missie naar Krakau vóór 1576 (Gerlo 1996). Zowel in Polen-Litouwen als in de Lage Landen volgde men met belangstelling de situatie in het overbuurland. Het is dus goed mogelijk dat de vertegenwoordigers van de Nederlandse gewesten, die de Unie van Utrecht ondertekenden, een model (of een belangrijk precedent) in de Unie van Lublin hadden gevonden, al is dit beslist niet noodzakelijk geweest voor het ontstaan van het Nederlandse document. Er moet echter meer onderzoek worden gedaan naar de receptie van de Unie van Lublin in de 16^e eeuwse Nederlanden. Mogelijkerwijze zal een definitief antwoord nooit worden gegeven wegens het ontbreken van archivalia, maar de ervaring leert dat op het gebied van Pools-Nederlandse betrekkingen de archieven en bibliotheken nog lang niet al hun geheimen hebben prijsgegeven.

Tolerantia

Het volgende tweelingenpaar bestaat uit de Poolse en Nederlandse tolerantie (*tolerantia*). De ‘Gouden Eeuw’ van Polen en Litouwen wordt vaak gezien als een tijd van verregaande religieuze tolerantie (Davies 1990:271); hetzelfde zegt men van de Gouden Eeuw van de Republiek.¹⁰

De Poolse kerkhistoricus Janusz Tazbir beschreef het Gemenebest als een “*land zonder brandstapels*” (Tazbir 2009). Slechts een handvol mensen in het hele Polen en Litouwen werden gedurende de zestiende eeuw vanwege hun religieuze opvattingen ter dood veroordeeld. De tolerantie werd in de politieke cultuur van het katholieke Polen hoog gewaardeerd. Koning Sigismundus II Augustus (1520–1572) weigerde de gewetens van zijn onderdanen onder dwang te stellen (Tazbir 2009:66). Zoiets was in de Nederlanden ten tijde van Karel V en Philips II ondenkbaar. Daar, net als in andere Europese landen, heerste het beginsel van *cuius regio, eius religio* (“wiens gebied, diens gebed”). Met andere woorden, de vorst had het recht zijn geloof aan zijn onderdanen op te leggen. Door deze kwestie aan zijn onderdanen (althans uit de adellijke stand) over te laten, ging de Poolse koning rechtstreeks tegen de *Zeitgeist* in.

⁹ Het begrip “burgerlijkheid” wordt geanalyseerd door o.a. Aerts 2001.

¹⁰ Voor een genuanceerde stelling hierover, zie Prak 2009:219-220.

De religieuze tolerantie werd in het Pools-Litouwse Gemenebest vastgelegd in een belangrijk document: de Confederatie van Warschau (1573). De Confederatie garandeerde jarenlang de vrede tussen en gelijke rechten voor alle christelijke denominaties in het Gemenebest: katholieken, protestanten en Grieks orthodoxen (Tazbir 2009:88-95). Een historische kanttekening: slechts één jaar eerder (1572) werden bijvoorbeeld in de Noordelijke Nederlanden de Martelaren van Gorcum (een groep van negentien katholieke priesters en monniken) op brutale wijze vermoord door de protestantse Geuzen onder leiding van Lumey (Polkowski 2012:171-172).

In de Nederlanden wilde men de religieuze tolerantie ook wettelijk waarborgen. Dirk Volckertszoon Coornhert was een van de voorstanders van verregaande tolerantie voor andersdenkenden, en verwees naar Polen als voorbeeld van een van de landen waar de gewetensvrijheid gewaarborgd was. In zijn polemisch geschrift *Oogh-water* vertelde hij over hoe Sigismundus II Augustus de gewetensvrijheid voor de katholieken en protestanten waarborgde zonder dat een groep overmatig bevorderd of benadeeld werd: “*Gode comt toe het ghebeden over, den menschen comt toe vryheyt in den Conscientien*” (Coornhert 1630:567v).

Mede onder invloed van de positieve gevolgen van het Poolse experiment in religieuze tolerantie begon ook Willem van Oranje plannen te maken om de godsdienstvrijheid voor protestanten en katholieken in te voeren (Coornhert 2009:201). Toch is er weinig gekomen van zijn plan – de Religievrede uit 1578 (Israel 1998:192-195). De regel *cuius regio, eius religio* bleek in de Nederlanden te sterk te zijn. Zo was bijvoorbeeld de geleerde Justus Lipsius, vanaf 1579 professor aan de Leidse Academie, geen voorstander van de tolerantie. In zijn *Politica* (1589) citeerde hij lofprijzend Cicero's advies hoe een vorst met politieke dissidenten moet omgaan: “hak en verbrand ze!” (*ure, seca!*) (Nellen 2010:112). In de Republiek werd het calvinisme de officiële godsdienst, terwijl het katholicisme onderdrukt werd. Dit gebeurde echter niet meer door het ‘ouderwetse’ middel van de brandstapel, maar door de meer ‘moderne’ technieken van administratieve repressie, intimidatie en forse boetes. Priesters mochten niet in de Republiek verblijven en als zij daar toch waren, mochten zij geen mis opdragen. Bijeenkomsten in de private sfeer werden oogluikend toegestaan (wat zonder overdrijving doet denken aan de situatie van de clandestiene Kerk in de Sovjetunie vóór 1989). Deze vorm van “tolerantie” werd in de Nederlanden niet gratis verleend, maar slechts in ruil voor het betalen van forse geldsommen aan corrupte dienaren van de wet (Parker 2008:9-14; Polkowski 2012:183-198). De protestanten in het Pools-Litouwse Gemenebest konden echter vele decennia lang (praktisch tot aan de Zweeds-Poolse Oorlog van 1656-1660) op een werkelijk tolerante houding van de overheid rekenen¹¹.

¹¹ Zie bijvoorbeeld het positieve oordeel van de Poolse antitrinitariër Andrzej Lubieniecki, geciteerd in Tazbir 2009:111.

Refugium

Als gevolg van de oorlogen van de zestiende eeuw en wegens het repressieve beleid dat door bijna alle Europese vorsten na de Reformatie werd gevoerd, ontstonden er enorme golven vluchtelingen. Veel protestanten en katholieken waren genoodzaakt hun land te verlaten en elders een veilig onderkomen te zoeken.¹² De door Karel V in de Nederlanden vervolgte anabaptisten (later: mennonieten) behoorden tot de eerste religieuze vluchtelingen van de zestiende eeuw. Vanaf de jaren '30 van de zestiende eeuw waren ze in Polen een toevluchtsoord gaan zoeken. De meesten van hen vestigden zich aan de monding van de Weichsel, in het gebied van de Żuławy Wiślane. Daar verwierven zij niet alleen als gedegen landbouwers een goede naam, maar ook door hun grote bekwaamheid op het gebied van waterstaatkundige werken (Thijssen 2003:161-167).

Het lot van de balling lag Joost van den Vondel na aan het hart. Vondel was immers zelf lange tijd (tot zijn overgang rond 1640 tot de Rooms-katholieke Kerk) mennoniet geweest. In zijn episch drama *Gijsbrecht van Aemstel* (1639) greep hij terug op een verhaal uit het middeleeuwse verleden van Amsterdam om een universele waarheid uit te drukken. De hoofdprotagonist, Gijsbrecht, vertegenwoordigt het archetype van de balling (*exul*), die noodgedwongen huis en haard moet verlaten. Desalniettemin geeft hij de hoop niet op, ooit eens terug te kunnen komen (Borowski 2007:175-180). Als Gijsbrecht door zijn vijanden in het nauw wordt gedreven, verkondigt de aartsengel Rafael de volgende troostgevende boodschap:

*[...] schep moed, en wanhoop niet,
Maer volgh geboorzaem na het geen u God gebied.
Zijn wil is, dat ghy treckt na'et vette land van Pruissen,
Daer uit het Poolsch geberght de Wijsseelstroom kooft ruisschen...*

(Vondel 1929:598-599)

Een andere bekende balling uit de zeventiende eeuwse literatuur uit de Lage Landen is de bijbelse Adam uit Hugo de Groot's Latijns drama *Adamus exul* uit 1601 (en van Vondels Nederlandstalige bewerking *Adam in ballingschap*, 1661). In de Poolse literatuur van de zestiende en zeventiende eeuw vindt men minder voorbeelden van de figuur van de *exul*. Een interessante manifestatie van dit motief in het kader van de Pools-Nederlandse literaire contacten is het gedicht van Zbigniew Morsztyn *Groczusz in silvis o żonie swojej* [Grotius in

¹² Tot de katholieken die hun eigen land noodgedwongen moesten verlaten behoorden bijvoorbeeld de Hollandse priester Sasbout Vosmeer (1548-1614) (Polkowski 2012:199-208) of zijn leeftijdsgenoot, de Engelse *recusant* Richard Verstegan (ca. 1548/50-1640) (Arblaster 2004).

silvis over zijn echtgenote]. Daarin vertelde Morsztyn over de beroemde vlucht van Hugo de Groot (zelf de meest bekende Nederlandse balling van de zeventiende eeuw) uit het slot Loevestein in een kist vol boeken (1621). Daarbij werd de geleerde geholpen door zijn trouwe echtgenote, Maria van Reigersberch (Borowski 2007:181-184).

De balling zal in de Poolse literatuur pas aan het einde van de 18^e eeuw vaker verschijnen. Het Pools nationaal volkslied, de *Dąbrowski Mazurka* (“Jeszcze Polska nie zginęła...” [‘Nog is Polen niet verloren...’], geschreven door Józef Wybicki) vertelt over het lot van Poolse soldaten in ballingschap. Deze *exules* hadden Polen verlaten, nadat het land in 1795 onder Rusland, Oostenrijk en Pruisen verdeeld werd. In de hoop dat keizer Napoleon de onafhankelijkheid van Polen zou steunen, voegden zij zich in Italië bij het Franse leger. De balling zal een veel voorkomend personage in de Poolse literatuur van de 19^e en 20^e eeuw worden, toen veel Polen op de vlucht gingen voor vervolging, repressie en intimidatie door diverse autoritaire of totalitaire machten (met name het Russische Rijk, Nazi Duitsland, de Sovjetunie en het communistisch regime vóór 1990).

Tot de religieuze ballingen die in de zeventiende eeuw uit Polen naar de Nederlanden kwamen, behoorden in de eerste plaats de socinianen (volgelingen van Faust Socinus, 1539-1604). In de Nederlanden werden zij de Poolse Broeders genoemd. Zij geloofden niet in de goddelijkheid van Christus of de Goddelijke Drieëenheid, daarom werden ze ook wel anti-trinitariërs of Arianen genoemd. Het geestelijke centrum van deze beweging bevond zich in het stadje Raków in centraal Polen. Daar openden de socinianen in 1602 een theologische academie met een Europese uitstraling. Men probeerde zelfs de Nederlandse remonstrantse predikanten Arnold Geesteranus en Dirk Rafael Camphuysen daar als hoogleraren aan te stellen (Thijssen 2003:170). Na de ontbinding van de Academie (1638) verdedigde Hugo Grotius het recht op vestiging van de Poolse socinianen in een aantal geschriften (Kot 1987: 593-595). Een belangrijk centrum van het arianisme bevond zich ook in Lublin. Verbonden met de stad Lublin was de familie Lubieniecki (Michalska 2014:35), wier leden zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de Nederlanden hebben gevestigd. Uit dit geslacht kwam Stanislaus Lubieniecki (1623-1675), een begaafd theoloog en religieus denker, die zowel in Polen als in de Nederlanden actief was. Zijn publicistische geschriften werden meteen ook naar het Nederlands vertaald.¹³ Vlakbij Lublin ligt het dorp Wojciechów, waar de Ariaanse Toren (*Wieża Ariańska*) nog tot op heden herinnert aan de religieuze gezindheid van de voormalige bewoners van deze streken.

¹³ Tot zijn vlugschriften die Stanisław Lubieniecki in een Nederlandse vertaling liet uitgeven behoort onder meer *Het stervende Polen den zijnen ende den vreemden aenspreckende* (oorspr. titel *Moriens Polonia, suos et externos alloquitur*), z.p., z.n., 1665 (Knuttel 9446).

Libertas

Zowel in Nederland als in Polen staat de vrijheid tegenwoordig hoog op de schaal van culturele waarden. Er wordt in beide landen driftig gediscussieerd over de vrijheid. In Polen benadrukte Johannes Paulus II vaak dat de vrijheid nooit los van andere waarden (waarheid, solidariteit, verantwoordelijkheid, enz.) mag staan. Naar aanleiding van Johannes 8:32 (“*U zult de waarheid kennen, en de waarheid zal u bevrijden*”) zei Johannes Paulus II in de preek tot de studenten en medewerkers van de Katholieke Universiteit Lublin op 9 juni 1987:

“Unwersytecie! Alma Mater! [...] Trwaj w tym zbanewczym uścisku Odkupiciela świata. Służ prawdzie! Jeśli służysz Prawdzie – służysz wolności. Wyzwalaniu człowieka i narodu. Służysz życiu!” (Jan Paweł II 1999:409)

[Universiteit! Alma Mater! [...] Blijf in de reddende omhelzing van de Verlosser van de wereld. Dien de Waarheid! Als je de waarheid dient – dien jij de Vrijheid. De bevrijding van de mens en de Natie. Je dient het Leven!].

In de zeventiende eeuw was het ideaal van de politieke vrijheid een belangrijk gegeven in de politieke cultuur van zowel het Gemenebest als de Republiek. In Polen sprak men van de ‘Gulden Vrijheid’ (“*Złota wolność*” – *Aurea libertas*). Inhoudelijk verwees dit begrip met name naar de privileges van de adellijke stand. De Poolse vorst was diensgevolge in de praktijk slechts een ‘*manager*’, die aan de hand van een reeks plechtig aanvaarde beloften (*Pacta Conventa*) verplicht was de rechten en privileges van de adel te respecteren – of zoals een Latijnse sententie dit uitdrukte: “*rex administrator, non dominus*” (Davies 2007:597). In de Republiek daarentegen sprak men vanaf de tweede helft van de 17^e eeuw van de ‘Ware Vrijheid’. Met deze term bedoelde men het idee (vanaf 1654 door pensionaris Johan de Witt in politiek beleid omgezet) dat de soevereiniteit en privileges van de Staten van de Noord-Nederlandse provincies nooit beperkt mogen worden door de macht van de stadhouder of een ander “*eminent hoofd*” (Israel 1998:759-760).

De Poolse ‘Gulden Vrijheid’ heeft tegenwoordig een veel slechtere reputatie dan de Nederlandse ‘Ware Vrijheid’. De eerste wordt vaak als anarchistisch bestempeld,¹⁴ terwijl het tweede door Nederlandse historici meestal neutraal of positief wordt beschreven (Van Deursen 1996:55-59). Toch waren de ‘Gulden Vrijheid’ en de ‘Ware Vrijheid’ waren in feite tweelingen, of kop en keerzijde van dezelfde munt. Zowel in het Gemenebest als in de Republiek wilde men ten koste van alles voorkomen dat één politieke instantie te sterk werd.¹⁵

¹⁴ Zie N. Davies, die zich overigens van de negatieve stereotiepen over de Poolse “*demokracja szlachecka*” [adellijke democratie] distantiëert (Davies 1990:426-427).

¹⁵ De gedecentraliseerde bestuurlijke structuur van de Republiek (‘De hele staatsinrichting [...] bemoeilijkte de concentratie van macht in één hand’, aldus Van Deursen 1996:18) beantwoordde aan de staatskundige idealen van een aanzienlijk deel van de Poolse adel. Tegelijkertijd bestond in beide landen echter ook een tegenover-

Het politieke bestel van Polen berustte op het idee dat de vorst (soeverein) zich aan de wetten van het land moest houden (“*U nas lex regnat, non rex*” [Pools en Latijn: “Bij ons heerst de wet, niet de vorst”]).¹⁶ Wanneer de soeverein onwetmatig handelde, waren de burgers gerechtigd tegen hem in opstand te komen. Dit is immers ook in de Nederlanden gebeurd tijdens de Opstand tegen Filips II. Wat dus in beide landen tot de politieke gemeenplaatsen behoorde was het besef dat een machthebber die de rechten van zijn onderdanen met voeten treedt, met alle ijver diende te worden bestreden.¹⁷

Finis?

Het midden van de 17^e eeuw wordt door historici gezien als een tijd van crisis in heel Europa. In de Republiek vormt het Rampjaar (1672) een belangrijke cesuur. Volgens literatuurhistorica Maria A. Schenkveld van der Dussen betekent het Rampjaar zelfs het einde van de Nederlandse Gouden Eeuw (Schenkveld-van der Dussen 1991:9). Daarna begint volgens veel historici de geleidelijke ondergang van de Republiek. Ook Polen kende haar eigen ‘Rampjaar’, of zelfs enkele ‘Rampjaren’ die de twijfelachtige eer van deze naam verdienden. Het eerste jaartal dat in aanmerking komt is zeker 1648, de *annus horribilis* waarin de opstand van Khmelnytsky uitbreekt; de tweede is ongetwijfeld de Pools-Zweedse Oorlog (1656-1660), bijgenaamd de ‘Zweedse Zondvloed’. Het is jammer dat de Nederlanders hun Rampjaar uit 1672 niet de ‘Frans-Engelse Zondvloed’ hebben genoemd! Met hun voorliefde voor Oud-Testamentische analogieën, zouden zij deze naam ongetwijfeld heel toepasselijk hebben gevonden. In de Republiek had men heel vaak (althans volgens historicus Simon Schama) het gevoel bedreigd te zijn door de overmacht van het water. In overstromingen en watersnoodrampen zagen de Noord-Nederlandse calvinisten de straffende hand van God:

In geschiedeniskronieken fungeerden vloedgolven niet alleen als metafoor voor de eb en vloed van het nationale lot, maar kregen ze ook praktisch de rol van historische agens (Schama 1989:50).

gestelde tendens om de positie van de vorst juist sterker te maken (een voorstander ervan was Justus Lipsius in zijn *Politicorum libri sex*, 1589).

¹⁶ Een uitspraak van Stefan Zamoyski uit 1652 tot koning Johannes II Casimirus. Geciteerd naar Kersten 1988:306. Voor de politieke achtergronden van het verzet tegen het vorstelijk absolutisme, zie Backvis 1975:494-500. Een meer recente studie van de politieke gedachte in het Pools-Litouwse Gemeenebest is Litwin 1994.

¹⁷ Dit argument werd ook gebruikt door Poolse edellieden en soldaten die de trouw aan Karel X Gustaaf afzweerden tijdens de Zweedse inval van Polen (het zogenaamde Manifest van Zambrów). Van dit document bestaat een Nederlandse vertaling in de vorm van een pamflet: anon. *Manifest uytgegeven van 't Poolsche krijgsheyr; tegens den koninck van Sweeden*, z.p., z.u. 1656 (Knuttel 7753).

Dat het Bijbelse begrip van de Zondvloed ook in het katholieke Polen goed ingeburgerd is geraakt, heeft te maken met het feit dat daar de voorliefde voor parallellen tussen de actualiteit en gemeenplaatsen uit het Oude of Nieuwe Testament even sterk was als in de calvinistische Republiek. De historische gemeenplaats van de Zondvloed heeft een vaste plaats in het historische bewustzijn van de Polen gekregen dankzij een belangrijke literaire *lieu de mémoire* – de historische roman *Potop* [De zondvloed] van Henryk Sienkiewicz (1846-1916), waarin een meeslepend, avontuurlijk liefdesverhaal uit de Pools-Zweedse Oorlog op meesterlijke wijze wordt verteld.¹⁸

De achttiende eeuw wordt in de Poolse en de Nederlandse historiografie beschouwd als een tijd van stagnatie en verval voor deze beide landen. In de Nederlandse context spreekt men soms laatdunkend van een “pruikentijd”. Brits historicus Jonathan Israel karakteriseert deze tijd als “*the age of decline*” (Israel 1998:959). In Polen drukt men zich negatief uit over de decadente excessen van de Saksische koningen van Polen (een vaak geciteerd spreekwoord over dit tijdperk luidt: “*Jedz, pij i popuszczaj pasa*” [Eet, drink en maak de gordel los], Davies 1990:665). In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam er echter in beide landen een hervormingsimpuls op. In de noordelijke Nederlanden was dit de op Frankrijk georiënteerde Patriottenbeweging; in Polen streefden de aanhangers van de adellijke familie Czartoryski hervormingen na. Pogingen om het politieke bestel te veranderen werden ondernomen langs de weg van de revolutie of evolutie. In de Republiek werd deze eerste weg gekozen: tussen 1780 en 1786 kwam het er tot de zogenaamde Patriottenrevolutie, terwijl in het Gemenebest het Vierjarige Parlement (1788-1792) op 3 mei 1792 besloot een op verlichtingsideeën gebaseerde Grondwet te aanvaarden.

Het Gemenebest en de Republiek bereikten op bijna hetzelfde moment hun hoogste peil van ontwikkeling en op hetzelfde moment houden zij op te bestaan. Voor de Republiek kwam het einde na de Franse inval in 1795. De laatste stadhouder sloeg op de vlucht en met Franse steun werd de Bataafse Republiek geproclameerd. In hetzelfde jaar werd de rest van onafhankelijk Polen verdeeld onder Pruisen, Oostenrijk en Rusland (de Derde Verdeling van Polen). Het Gemenebest en de Republiek verdwenen van de kaart van Europa.

Conclusie

Wat is de ‘gemene deler’ van al de hier genoemde historische overeenkomsten? Berusten zij louter op toeval? Stellig niet. De verklaring moet worden gezocht in de gemeenschappelijke grondslag van beide nationale culturen. Deze mag kort samengevat worden als de Latijnse beschaving: een stelsel van ideeën en voorstellingen, geërfd van de klassieke Oudheid en het

¹⁸ Een Nederlandse vertaling is tot heden niet aanwezig. Voor de Engelse vertaling, zie Sienkiewicz 1991.

Christendom, die sinds de middeleeuwen als het gemeenschappelijke referentie- en orientatiepunt dienden voor alle moderne Europese culturen. Deze belangrijke kwesties kunnen echter in het kort bestek van het onderhavige artikel alleen maar gesignaleerd worden. De noties van een vrijwillig verbond van burgers en landen, dat de vorst nooit boven de wet staat, dat de burgers onontneembare rechten hebben, dat het geloof een vrije keuze is, zijn in zowel de Poolse als de Nederlandse cultuur sterk ingeworteld. Deze ideeën hebben in het verleden aan de geschiedenis van Polen en de Nederlanden een gezamenlijk ritme gegeven. Het hangt nu van ons af, om deze ideeën nu ook weer relevant te maken.

Lublin, 23 januari 2015 – de 436^e verjaardag van de Unie van Utrecht

Literatuuropgave

- Aerts, Remieg (2001). 'De burgerlijkheid van de Gouden Eeuw : Geschiedenis van een constructie'. In: (red.) Harald Hendrix & Marijke Meijer Drees, *Beschaafde burgers. Burgerlijkheid in de vroegmoderne eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 5-22 (Utrecht Renaissance Studies VI).
- Arblaster, Paul (2004). *Antwerp and the World: Richard Verstegan and the International Culture of the Catholic Reformation*, Leuven: Leuven University Press.
- Backvis, Claude (1975). 'Główne tematy polskiej myśli politycznej w XVI wieku'. In: Idem, *Szkice o kulturze staropolskiej*, red. Andrzej Biernacki, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 467-511.
- Borowski, Andrzej (2003). 'Cor Europae – Brussels or Warsaw?' In: (red.) Tatiana Soldatjenkova & Emanuel Waegemans, *For East is East. Liber amicorum Wojciech Skalmowski*. Gent: Uitgeverij Peeters, 161-163.
- Borowski, Andrzej (2007). *Iter Polono-Belgico-Ollandicum. Cultural Ties and Literary Relationships between the Commonwealth of Poland and the Netherlands in the 16th and 17th Centuries*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Coornhert, Dirk Volckertszoon (1630). *Oogh-water*. In: Idem, *Wercken. Deel II*. Amsterdam: Jacob Aertsz. Colom.
- Coornhert, Dirk Volckertszoon (2009). *Politieke geschriften: opstand en religievrede*, red. J. Grupelaar. Amsterdam: Amsterdam University Press (Coornhert stichting. Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum).
- Davies, Norman (1990). *Boże igrzysko. Historia Polski*, vert. door E. Tabakowska, Kraków: Znak, 2 dln.

- Davies, Norman (2007). *Europa. Rozprawa historyka z historią*, vert. door E. Tabakowska. Kraków: Znak.
- Deursen, Arie Th. Van (1996). *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Deursen, Arie Th. Van (1991). *Mensen van klein vermogen: Het kopergeld van de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Ekes, Janusz (2010). *Złota demokracja* [De gouden democratie]. Kraków: Wydawnictwo Ośrodek Myśli Politycznej, 2e druk.
- Fabiański, Marcin (2014). *Złoty Kraków* [Het gouden Krakau]. Wydawnictwo Literackie: Kraków.
- Frijhoff, Willem & Marijke Spies (2000), *1650. Bevochten eendracht*. Den Haag: SDU Uitgevers, 2^e druk.
- Gelderblom, Arie J. (1979). 'Dichter bij een droogmakerij'. In: (ed.) S.F. Witstein en E.K. Grootes, *Visies op Vondel*. Den Haag: Nijhoff, 104-118.
- Gerlo, A. (1996). 'De reis van Marnix van Sint-Aldegonde naar Krakau in 1575: status quaestionis'. *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren* 58, nr 1, 1-19.
- Huizinga, Johan (1956), *Nederland's beschaving in de 17e eeuw*, Haarlem: Tjeenk Willink.
- Huizinga, Johan (1968). 'The Netherlands as Mediator between Western and Central Europe.' In: Idem, *Dutch Civilisation in the 17th Century and Other Essays*, London: Collins, 138-158.
- Israel, Jonathan (1998). *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1795*. Oxford: Oxford University Press.
- Jasienica, Paweł (1989). *The Commonwealth of Both Nations. The Silver Age*. Transl. by Alexander Jordan. New York: Hippocrene Books (The American Institute of Polish Culture).
- Jan Paweł II (1999). *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979 – 1983 – 1987 – 1991 – 1995 – 1997 – 1999. Przemówienia, homilie*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Kersten, Adam (1988). *Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji* [Hieronymus Radziejowski. Een studie over macht en oppositie]. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kłoczowski, Jerzy (1999). *Unia Lubelska. Lublin miasto Unii* [De Unie van Lublin. Lublin, stad van de Unie]. Lublin: IdeaMedia.
- Kot, Stanisław (1987). *Hugo Grotius a Polska* [Hugo de Groot en Polen]. In: Idem, *Polska złotego wieku a Europa. Studia i szkice* [De Poolse Gouden Eeuw en Europa. Studies en schetsen], red. Henryk Barycz. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Levie, Simon H., Cornelius J. de Bruyn Kops & Wilhelmus H. Vroom (1978). *Het vaderlandsch gevoel. Vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis*. Amsterdam: Rijksmuseum.

- Litwin, Henryk (1994). 'W poszukiwaniu rodowodu demokracji szlacheckiej. Polska myśl polityczna w piśmiennictwie XV i początków XVI w.' [Op zoek naar de stamboom van de adelsdemocratie. Pools politiek denken in de literatuur van de 15^e en vroege 16^e eeuw]. In: (red.) Anna Sucheni-Grabowska & Małgorzata Żaryn, *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV-XVIII w.* [Tussen monarchie en democratie. Studies uit de Poolse geschiedenis van de 15^e-18^e eeuw]. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 13-53.
- [Lubieniecki, Stanisław] (1665). *Het stervende Polen den sijnen ende den vremden aenspreeckende* (oorspr. titel *Moriens Polonia, suos et externos alloquitur*). Z.p., z.n. (Knuttel 9446).
- Mareel, Samuel (2010). *Voor vorst en stad. Rederijersliteratuur en vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant (1432-1561)*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Michalska, Grażyna (2014); Robert Kuwałek; Edmund Mitrus & Jacek Studziński; (red.) B. Nowak, *Lublin. Przewodnik* [Lublin. Een gids]. Lublin: Wydawnictwo Test, 2e druk.
- Michałowski, Janusz M. (1979). *Jan Matejko*. Warszawa: Arkady.
- Muller, Pieter Lodewijk (1897). *Onze gouden eeuw. De Republiek der Verenigde Nederlanden in haar bloeitijd*. Leiden: Sijthoff, 3 dln.
- Nellen, Henk (2010). 'De geschiedenis van een moeilijk grijpbare relatie: Grotius over Coornhert.' In: Jan Gruppelaar & Gerlof Verwey, *D.V. Coornhert (1522-1590): polemist en vredezoeker. Bijdragen tot plaatsbepaling en herwaardering*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 85-122 (Coornhert stichting. Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum).
- Ovid (Publius Ovidius Naso) (1999). *Metamorphosen*. Vertaald door M. d'Hane-Scheltema. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennepe.
- Parker, Charles H. (2008). *Faith on the Margins. Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age*. Cambridge (Mass.) & London: Harvard University Press 2008.
- Polkowski, Marcin (2012). *A Struggle for Survival. The Continuity of Catholic Religious Literature in Holland: The Example of Delft (1450-1650)*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Prak, Maarten (2009). *The Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Golden Age*. Transl. by Dianne Webb. Cambridge: Cambridge University Press, 3^e druk.
- Schama, Simon (1989). *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Contact, 2^e druk.
- Schenkeveld-Van der Dussen, Maria A. (1991). *Dutch Literature in the Age of Rembrandt. Themes and Ideas*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Sienkiewicz, Henryk (1991). *The Deluge*. Transl. by W.S. Kuniczak. New York: Hippocrene Books, 2 dln.
- Szpociński, Andrzej (2008). 'Miejsca pamięci (lieux de mémoire)'. In: *Teksty Drugie* 4, 1-20.

- Tazbir, Janusz (2009). *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII wieku*. [Staat zonder inzet. Schetsen uit de geschiedenis van de tolerantie in Polen van de 16e en de 17e eeuw]. Warszawa: Iskry, 3e druk.
- Thijssen, Lucia (2003). *Polska i Niderlandy. 1000 lat kontaktów*, vert. door Jerzy Koch [et al.]. Zutphen: Walburg Pers [oorspr. titel: *1000 jaar Polen en Nederland*, Zutphen: Walburg Pers, 1992].
- (red.) Tollenbeek, Jo & Henk te Velde (2009). *Het geheugen van de Lage Landen*. Rekkem: Ons Erfdeel.
- Vergilius (Publius Vergilius Maro) (1995). *Bucolica: herderszangen*. Vertaald door Rob Brouwer. Baarn: Ambo.
- Voet, Leon (1973). *De Gouden Eeuw van Antwerpen: bloei en uitstraling van de metropool in de zestiende eeuw*. Antwerpen: Mercatorfonds.
- Vondel, Joost van den (1929). *Gijsbreght van Aemstel*. In: Joost van den Vondel, *De werken van Vondel*, red. J.F.M. Sterck et al. Amsterdam: Maatschappij voor goede en goedkope lectuur, Deel 3.
- Wesseling, Henk (2005). 'Plaatsen van herinnering: een nieuwe visie op het verleden'. Algemene inleiding bij de reeks'. In: (red.) Wim Blockmans & Herman Pleij, *Plaatsen van herinnering. Nederland van de prehistorie tot de beeldenstorm*. Amsterdam: Bert Bakker, 15-21.
- Z.n. (1656), *Manifest uytgegeven van 't Poolsche krijgs-heyr; tegens den koninck van Sweeden*, z.p., z.n. (Knuttel 7753).

Internetbronnen

- www1 – Z.n. 'Unia Lubelska Jana Matejki (1869)'. In: *Leksykon Lublin, Brama Grodzka Teatr NN*, Lublin. Internet: 15 januari 2015; <http://teatrnn.pl/leksykon/node/555/%E2%80%99Unia_lubelska%E2%80%9D_jana_matejki_1869>
- www2 – A. van Pelt. 'De ondertekening door Willem van Oranje van de Unie van Utrecht (1579)'. In: *Geheugen van Nederland*. Internet: 15 januari 2015; <[71](http://www.geheugenvannederland.nl/?nl/items/BDM01:114/&p=1&i=16&t=145&st=unie%20van%20utrecht&sc=%28cql.serverChoice%20all%20unie%20%20AND%20van%20%20AND%20utrecht%29/&wst=unie%20van%20utr>http://www.geheugenvannederland.nl/?nl/items/BDM01:114/&p=1&i=16&t=145&st=unie%20van%20utrecht&sc=%28cql.serverChoice%20all%20unie%20%20AND%20van%20%20AND%20utrecht%29/&wst=unie%20van%20utr></p>
</div>
<div data-bbox=)